

RELIGION OG POLITIK I DEN UNGE DANSKE ENEVÆLDES SELVFORSTÅELSE

Den beste begyndelse til alting er at begynde med Gud. Det første Vi for alting ville udi denne Kongelov alvaarligen have befalet er: at Vores Efterkommere Børn og Børnebørn i tusinde leed, paa Færne og Mørne Enevolds Arve Konger over Danmark og Norge ære, tiene, og dyrke den eene rette og sande Gud paa den Maade og Manneer som hand sig i sit hellige og sande oord aabenbaret haver, og Voris Christelige Tro og bekiendelse klarligen derom formelder efter den form og maade som den reen og uforfalsket er bleven foresat og fremstillet udi den Augsburgiske Confession Aar Et tusind fem hundrede og tredive og ved samme reene og uforfalskede Christelige Tro holde Landsens Indbyggere og den vædeligen haandthæve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Gudsbespottere.¹

Denne første paragraf i Kongeloven, den danske enevældes grundlov, er bemærkelsesværdig alene fordi den omtaler det eneste område, hvor den enevældige konge *ikke* er fri og ubunden: selvom Frederik III udsteder loven i egen nyerhvervet enevældig magtfuldkommenhed, tillader han ikke sine efterkommere frit at vælge religion.

Dette er formentlig den uomgængelige forudsætning for, at Sjællands biskop, Johann Wandal i sin tale ved Christian Vs kroning i 1670 kan omtale sin konge som den, der "her paa Jorden repræsenterer os Gud selff, den Himmelske alle Kongers Konge."²

Men kongens forpligtethed på den lutherske tro anfægter ikke suveræniteten i forhold til undersåtterne: De enevældige danske konger er iflg. Kongeloven "fødde og baarne og ikke kaarede eller valde Konger." Derfor har kongen

aldeelis ingen Eed eller nogen forpligt i hvad navn det og have kand, mundtlig eller skriftlig fra sig at give, efterdi hand som een fri og ubunden Enevolds Konge ikke kand bindes af sine undersaatte ved nogen Eed eller foreskreevne forpligtelser.

Når de enevældige konger alligevel ønsker at lade deres magtovertagelse ledsage med en kirkelig salvning, så sker det, fordi

de i deres magtfuldkommenhed "agte det for deris højeste magt og vælde at være velsignet af Gud ved hans Ords Tienere til en lykkelig Begyndelse paa deris Regimente."³

I sin "politiske" virksomhed er den danske enevældige konge aldeles fri i forhold til undersåtterne, og undersåtterne på deres side er i deres "politiske" virksomhed alene bundet af pligten til lydighed. Kongerne har gennem deres lovgivningsret og øvrige regaler uindskrænket myndighed over undersåtterne og dermed uindskrænket ret til at straffe u lydighed efter eget forgodtbefindende eller til at lade være. Betragter man den danske enevælde med "sækulariserede" øjne – dvs. uden blik for den religiøse forpligtethed, som bandt den suveræne konge – så fremtræder denne enevælde da som et konsekvent despoti, hvor den politiske ledelse restløst er afhængig af den styrende monarks evner og luner, også iflg. enevældens selvforståelse. Men den moderne menneskerettighedstænkning var endnu ukendt, og man tænkte endnu konsekvent i patriarkalsk-autoritære former, idet man gennem den lutherske katekismuslærdom lærte at betragte forholdet mellem over- og underordnede som noget gudskabt og dermed naturbundet; i denne situation er det lettere at hæve en suveræn konge op over de naturgivne over- og underordningsrelationer end hvor berettigelsen af disse over- og underordningsrelationer er kraftigt anfægtede, som i moderne samfundstænkning.

Det er hensigten med denne artikel specielt at pege på den religiøse forpligtethed, som såvel konger som undersåtter erklærede sig at være underlagt, da samfundsomvæltningen fra valgkongedømme til enevældigt monarki fandt sted. Dokumentationen hentes i udvalgte kilder til enevældens selvforståelse, samt til dens forudsætninger. De anførte kilder vil dreje sig om synet på den politiske magts oprindelse, på kongens religiøst tolkede forpligtethed og undersåtternes do., samt på eventuelle religiøst forståede begrænsninger i den suveræne magt.

Den politiske magts oprindelse

Som citeret ovenfor er det iflg. Kongeloven den enevældige konge selv, som lader sig salve. Det er ikke en pligthandling, der er tale om, og iflg. kroningsceremoniellat bærer kongen de kongelige insignier allerede ved sin ankomst til kirken, hvor han dog affører sig dem, for efter salvingen selv påny at iføre sig dem. Men i selve dette, at Christian V lader sig salve, bevidner han, iflg. ordinator, Johann Wandal, at

Ed. Mayt. er een ret Christen og Gudfryctig Konge som med høyberømmelig kongelig devotion, gudelighed og andagt indstiller og ydmyger sig for sin Gud og Herre og tacknemmelingen erkiender sig aff hannem allene at hafve annammet og erlanget det Kongelige souverain Arffve-regimente og Enevolds-herredømme offver disse . . . Kongeriger . . . , som Ed.kongl. Mayt. allereede i fuld possession eyer og besidder formedelst den høye Ed.Kongl.Mayt. aff Gud selff allernaadigst forlænte og aff Eders Mayts. høyloffligste og høysaligste Her Fader vel-herbragte Kongelige Arffve-rættighed.

Det er ikke salvingen, der gør Christian til konge, det er arveretten, og det vil igen sige Gud selv. Den tankegang, at kongemagts guddommelige oprindelse bedst kommer til udtryk, når kongemagten er arvelig, er ikke blot karakteristisk for enevældens politisk tænkende teologer; tyve år før Christian Vs salving udtalte Jesper Brochmand – en af Wandals forgængere på Sjællands bispestol – lignende tankegange og – betegnende nok – da han udførte valgkongedømmets sidste kongesalving, Frederik III's, *"Skal Kongelig Vall og udvæelse bliffue Landene til Velsignelse oc Undersaatterne til Velstand, da skal Herren selff udvelge Kongen"*, udtalte Brochman med bibelsk henvisning til den folkekærede, men mindre heldige kong Saul i forhold til den guddommeligt udpegede og favoriserede kong David. Argumentationen fandt anvendelse på Frederik III, fordi han først ved sin ældre broders død i 1646 var rykket frem til kongeværdigheden, – altså ved guddommelig bestemmelse. Til det omdiskuterede spørgsmål om en sækular magtoverdragelsesteori eller en religiøs teori om guddommelig udpegning af kongen ved enevældens indførelse⁴ skal der i øvrigt blot erindres

om, at Griffenfeld var opdraget i Brochmands hus, den Griffenfeld som forfattede Kongeloven og sammen med Wandal stod for tilrettelæggelsen af kroningshøjtideligheden i 1670.

Hvorom alting er: kommet så langt i sin opfattelse af kongemagtens guddommelige oprindelse, kan Wandal runde af med en lovprisning af Christian Vs fromme gudhengivenhed: Kongen har som sit valgsprog valgt "*Pietate et Justitia*", og det udlægger Wandal ved at henvise til "Guds Ræt offver Kongerne", altså hvad Gud selv har fastsat som sin kongelov. Denne lov består i to hoveddele, nemlig 1) "saa viit Gud selff, samt hans tieneste, frygt og dyrckelse angaar" og 2) "saa viit undersaaternes nytte, gaffn og befodring sig belanger."

Og Wandal kommenterer:

Saaledes svarer Ed. Kongl. Mayts ypperligste og aller Christeligste Symbolum til begge deelene, hvilket indholdes først i det ord Pietate — Guds Frygt og sande tieneste; dernæst i det Ord Justitia, hves som hører til Underdanernes rætfærdeligen, billigen og louligen at regiere.

Kongens religiøst tolkede forpligtethed

Men hvordan sikrer Kongen sig nu, at hans styre af undersåtterne følger de guddommelige love og regler?

For Wandal er der ingen tvivl. I sin udlægning af kongespejlet i *Deut.* 17,14 ff. siger han:

Gud udkræfver aff saadan sin høye Ministro og Tiener, som er Kongen, at hand lader Guds Low og den hellige Bibel stedze være hos sig og for sine Øyne, og som det liuder af sproget, at den Bog altid maae følge og være med Kongen, ihvor som helst hand monne være: saa at dersom hand er i Guds Hus, da maae det være hans Kierckebog, er hand paa reysen, da er det hans Vandrebog; er hand hiemme, da er det hans Huusbog; er hand udi Krigen, da er det hans rette Krigs-Ordinantz; er hand i Retten eller paa sin Domstoel, da er det hans sicherste Lowbog og Recess; *ja det er Guds egen Haandfæstning offuer Kongen (efftersom Kongen er slet ingen anden undergiffuen) og det er en visse Regel og Rættesnor, hvor effter Kongen haffver alle sine Kongelige actioner og forrætninger at regulere og rætte (udhævet her).*

Undersåtternes religiøst tolkede forpligtethed

For undersåtternes vedkommende henholder Wandal sig til 1. Sam 8,11 ff. og Rom 13,1 ff. 1. Sam 8 benytter han som begrundelse for Kongens uindskrænkede ret over undersåtterne, og Rom 13 som begrundelse for undersåtternes forpligtelser. Specielt fremhæves v. 5 med dets krav om, at undersåtternes lydighed ikke blot må skyldes frygtsomhed, men tillige samvittighedens krav, og Wandal udlægger:

... at det er Guds Samvittighed, eller den Samvittighed til Gud, ved hvilken mand frycter og undseer sig for Guds Skyld, som denne Offver Øffrighed selff haffver forordnet og stadfæsted, at mand ey tør understaae sig at giøre Øffrigheden noged imod, men heller for dens skyld at fordrage ont og lide Uræt aff hannem.

Det hænger sammen med, at når Paulus kalder øvrighedens magt *εξουσία υπερέχουσα* så betyder det

absolutte, uden nogen exception, fordi det er een souverain Magt, som ingen anden Magt uden den Guddommelige og himmelske aleene er undergiffuen og med ingen menneskelige Lower eller forskriffninger er ombunden eller beskræncked.

Følgelig er den, der sætter sig op mod kongen en *θεομάκος*, dvs. "en som fører Krig mod Gud, sig selff til ulycke og forderffvelse."

Med udtryk af den nævnte art udtrykker Wandal den snævre sammenvævning mellem religion og politik i den unge danske enevælde; men dette at Wandals tolkning udfoldes ved den første salvningsakt i enevældens historie, udstyrer hans ord med officiel vægt og autoritet, anderledes end hvis det havde drejet sig om en mere tilfældig panegyrik. Endvidere har kongen godkendt såvel handlingsforløb som Wandals tale. Endelig understreges handlingens autoritet ved at den endnu ikke offentliggjorte Kongelov (Kongeloven offentliggjordes først 1709) spillede sin helt afgørende rolle, idet den til lejligheden var højtideligt fremlagt ved alteret under salvningsceremonien.

Men hvordan skal egentlig Wandals rolle ved ceremonien bestemmes. Han er Sjællands biskop og derfor den højst placerede gejstlige i det lutherske Danmark; men hvem repræsenterer han?

Hvordan bestemmer med andre ord enevælden sit forhold til kirke og gejstlighed? Og hvordan opfattes "religionen" i forhold til den kongelige magtfuldkommenhed?

Magtens begrænsning

Hvis kongen ikke selv kan finde ud af, hvad Guds lov og ret kræver af ham, da skal han spørge præsterne:

... hvor noget forekommer udi een eller anden tilfald, som hand (kongen) ey selfff kand finde klar og nøyagtig underviisning om i Guds ord, der maae hand aff Præsterne og Guds ords Tienere lade sig underrætte, og udi de Sager, som Guds ære og dyrckelse eller Samvittigheden angaaer, heller høre dennem end andre selfffiise.

En sådan situation indtraf faktisk to år efter salvingen, idet Christian V og hans økonomiske rådgivere omgikkes med planer om at indrette et antal konfessionsfrie byer i riget. Wandal gjorde kraftig indsigelse,⁵ og planerne skrinlagdes, i hvert fald for en tid; først i 1682 udstyredes Fredericia med de kendte privilegier "Til rigernes Forsvar, Gavn og Beste."⁶

Vi skal vende tilbage til dette og forsøge at bestemme kongens forhold til "religion" og gejstlighed lidt nøjere, og det vil vi i første omgang gøre ved at gribe tilbage til reformationen.

En i denne sammenhæng vigtig pointe ved den danske reformation er, at en autonom og institutionelt uafhængig kirke ganske og aldeles var blevet afskaffet gennem Christian III's reformation i 1536. Det klareste udtryk herfor findes i de håndfæstninger, som kongerne jo frem til Frederik III i 1648 havde at underskrive som forpligtigelsesdokument i forhold til det danske rigsråd. I disse håndfæstninger havde kongerne til og med Frederik I lovet at beskytte den katolske kirke og dens kanoniskretligt forståede friheder og privilegier; men efter reformationen, dvs. fra og med Christian III er dette løfte strøget og erstattet med et løfte om at ville beskytte Guds ord og dets forkyndelse.

Svarende hertil indeholder den reformatoriske kirkelovgivning ingen antydning af anerkendelse af en institutionelt uafhængig kirke med eget personel. Tværtimod: intetsteds omta-

les en landsomfattende kirkelig myndighed til afgørelse af f.eks. lære- og kirketugtsspørgsmål. Sådanne spørgsmål er det overladt til de enkelte kirkelige tilsynsførende (provster og biskopper) at håndtere med recursmulighed til verdslige myndigheder, såvel på det lokale som det centrale plan. Imidlertid forudsættes biskopperne ikke i nogen situation at kunne optræde som gremium med lovfæstet samlet indstillingsret.

Uden at gå yderligere i detaljer kan det konkluderes, at reformationen i Danmark på afgørende måde flyttede vægten fra kirkeinstitution til de kirkelige funktioner, og for disse kirkelige funktioner – forstået på luthersk vis som forkyndelse, sakramentsforvaltning, katekismeundervisning og fattigforsorg, samt underhold af de kirkelige "funktionærer"⁷ – overtog kongen ansvaret med passende brug af lærere, præster, provster og biskopper. De nævnte embedsbæreres arbejde var nøje fastlagt i forhold til ovenstående kirkelige funktioner.

Hvad det indholdsmæssige af de kirkelige funktioner angår, så søgtes dette præciseret gennem fastholden ved en wittenbergsk luthersk læretradition, og når det kneb med enigheden ved at forbyde diskussion om de kontroversielle emner.

Til at udtrykke, hvordan den danske reformation forstod forholdet mellem politisk magt og religion skal anføres den ed, som reformationskongen, Christian III i 1536 aflagde for ordinator, Johann Bugenhagen, og det danske rigsråd. (Teksten anføres i oversættelse fra tysk).

Jeg Christian, af Guds nåde udvalgt konge over Danmark og Norge, bekender af et glad hjerte, at jeg ved siden af vor Herre Jesu Kristi Evangelium, som er vor salighed, lovpriser den himmelske Fader, min kære lensherre i taknemmelighed for dette mit land og alt andet, og jeg tilsiger Gud, at jeg vil tage vare på denne Kristi lære med alt, som gøres nødigt, (nemlig med tro prædikanter, og gode skoler samt deres rimelige og ærlige næring,) så at Gud af sin nåde stedse vil lade sit frelsende ord og evangelium blive hos os og ikke i unåde fratage os det. Desuden lover jeg, at jeg vil drage omsorg for retten, såvel for den ringeste som for den største, at jeg vil trakte efter fred, et godt regimente og det almene bedste, samt bevare rigsråderne og alle mine andre tro tjenere i deres tilbør-

lige ære, så sandt hjælpe mig Gud efter mine evner, min viden og forstand med råd fra mine trofaste. Gud give mig nåde, så jeg ikke forsømmer noget. Skulle det ske, at jeg bliver forsømmelig – jeg er jo kun et menneske – så beder jeg, at den barmhjertige Gud vil holde mig det til gode for Kristi, hans kære søns, vor Herres skyld. Med viden og vilje vil jeg ikke handle mod dette mit løfte med Guds hjælp. Så sandt hjælpe mig vor kære herre Jesus Kristus med sit evangelium.⁸

Bønnen er forfattet af Bugenhagen, som – udsendt fra Wittenberg til formålet – fungerede som vejleder for Christian III under hans reformation af dansk kirkeliv. Ser man bort fra, at kongen aflægger løfter til rigsråd og andre privilegerede, er der tale om den samme dobbelthed, som kom til udtryk i den enevældige Christian Vs valgsprog, uden at der så meget som er antydning af en kirkeinstitution mellem kongen og Gud selv, og gejstlige nævnes ikke blandt de privilegerede; det er den kongelige omsorg, som skal bære de kirkelige funktioner, ligesom det er den kongelige omsorg, der skal sikre retten i riget.

Intet tyder på, at der i perioden frem til enevældens indførelse har fundet væsentlige ændringer sted i det reformatoriske syn på dette forhold mellem politisk magt og "religionen" i Danmark. Ikke mindst i krigs- og krisetider blev det åbenbart. På vejen frem mod enevældens indførelse skal der til illustration gøres holdt ved et par udvalgte eksempler fra krisen under 30-årskrigenes første fase, hvor kravet om øvelse i gudfrygtighed indskærpes kraftigt. Det sker dels ved indførelsen af de almindelige bods- og bededage og dels ved præcisering af den religiøse lovgivning for den statslige hær og flåde. Et citat fra Skibsartiklerne af 8. maj 1625:

1. Først och ofver al ting skal enhver frychte den allermechtigste gud, gjerne høre predicken saa och aften och morgen finde sig til corum och bede gud om naade, at hans guddommelig mait. vilde voris flode, skib og folk med alt indhafvende al tid och særdelis paa fortagne tog og reise frem og tilbage ledsage och bevare til sin guddommelig ære, vort och vore rigers och landis gafn och beste. Forsømmer nogen, som sund er, søndag eller onsdags prediken, postil læsningen eller corum, straffis første gang paa sit maaltid, anden gang derforuden til masten, tredie

gang til masten och i jern til vand og brød en dag eller flere epter, som hans forseelse tit befindes . . .

2. Ingen skal føre nogen disputatz paa banen mod voris den christelige troe og kirkers bekiendelse, ei heller maa nogen tage guds navn forfengeligt eller sverge, ei heller bande ved diefvelen eller andet. Hvo det gjør, hans straffis derfor til masten eller i jern til vand og brød og høigre, om hans motvillighed och forseelse tit och ofte befindis. De høige officerer gifve, for hver gang di forsømmer guds ords hørelse och læsning eller corum saa och, naar di sverge eller bande, en ort, half eller hel richsdaler i bøssen eller mere epter, som di tit sig forsømme eller forsynde och hafver høig bestilling at forrestaa . . .

3. Under lifs och æris fortabelse maa ingen lade sig høre eller befinde med gudsforgaaende ord eller vitterlig gudsbespottelse, ei heller bespottede eller forhindre predekanten eller den, som læser af postillen.⁹

Den politiske magts forpligtelse til at fastholde det gode forhold til Gud ved at gøre sit til, at religionens udøvelse finder sted på behørig måde, fremgår vel tydeligst af den berømte kirketugtsforordning af 27. marts 1629, hvis fortale kort og prægnant udtrykker tankegangen:

Efterdi den allerhøiestis visse vrede oc hefn mod lande oc riger retfærdeligen optendis, naar hans guddommelige mait. den retsindige gudsfryct, ære oc lydighed icke bevisis, som udi hans ord udkreffis, da haver mand saa vel i førrige som i voris regiering tider christelig billig forsorg dragit undersaatterne ved atskillige udgangne forordninger, at forbigaa hvis (for ikke at tale om hvad) end dagelig ved ordens tienere och kirkeembedets ifrighed drifvis og forrettis, derom at paaminde och formane under atskillige hoesføjede straf og trusel.

Alt dette har ikke hjulpet, for en stor del af den årsag, at mange i denne forfengelige mening befundne ere, at den sande gudstienist fornemligen oc allene bestaar udi i udvortis kirkegang, sacramenternis udvortis brug, siungen, beden og deslige, uanset deris lif, lefnit oc omgengelse icke befindis guds ords villie oc befalning lig oc enformig. Følgen heraf er blevet hjemsøgelse af den guddommelige vrede gennem "den straf, som disse lande og riger saa med denne høiskadelige oc farlige feide, saa med andre landeplager en del hiemsøgeis, en del videre truis met."¹⁰

Til afhjælpning foreslås en forbedring af den kirkelige disciplin ved indretning af tilforordnede sognemedhjælpere, som skal føre tilsyn med sædeligheden.

Tankegangen er altså, at de aktuelle *politiske* vanskeligheder kan afhjælpes med *religiøse* midler. Sædelighed i sig selv hjælper ikke, men *sædelighed for at stemme Gud mildere* kan hjælpe i den aktuelle politiske situation. Religiøse og politiske tiltag betragtes som inderligt sammenvævede størrelser.

På dette sted skal der erindres om, at formålet med denne redegørelse for den reformatoriske tradition gennem 15 og 1600-tallet er at undersøge, om den politiske magts religiøse forpligtethed skabte nogen begrænsninger for den kongelige magtfuldkommenhed.

For det første kan det da fremhæves, at der altså efter reformationen ikke findes nogen kirkeinstitution, som kan begrænse den politiske magt. Tværtimod er det den politiske kongemagt, som er blevet institutionel bærer af de kirkelige eller – om man vil – religiøse funktioner, og den katolske uafhængige institution som bærer af de religiøse funktioner er ganske enkelt blevet afskaffet gennem reformationen.

I denne henseende sker der ingen ændringer ved enevældens indførelse; den enevældige konge udtrykker nøjagtig den samme forpligtethed på Guds ord som den valgte konge før 1660.

Måske kan man endda sige, at tankegangen er blevet skærpet i og med at den enevældige konge er rykket højere op over stænderne, inclusive gejstligheden: han kender ingen over sig uden Gud alene.

Men for Frederik III (og Griffenfeld) som Kongelovens udstæder (og forfatter) omfattede kongemagten ikke magt over kirkens lære; den konfessionelle forpligtethed på Confessio Augustana hørte med til Kongeloven og kunne derfor – med Kongelovens egne ord – ikke fjernes i kongelig magtfuldkommenhed. Synspunktet understreges i Enevældens tidligste lovgivning (Danske Lov 1683), hvis anden bog ("Om religionen og gejstligheden") indledes med et Kap. 1 "Om religionen":

Den Religion skal i Kongens Riger og Lande aleene tilstædis, som over-

ens kommer med den Hellige Bibelske Skrift, det Apostoliske, Nicæniske og Athanasii Symbolis, og den Uforandrede Aar et tusind fem hundrede og tredive overgigen Augsburgiske Bekiendelse, og Lutheri liden Catachismo.¹¹

Men bemærkes skal det så rigtignok, at året før, dvs. 1682, havde byen Fredericia opnået de ovennævnte privilegier. Religionsprivilegierne var formuleret:

Religionens frie Øvelse tillades enhver, som er af Christen Troe, om hand endskiønt ei er saa lige af den Augsburgiske Confession; Desligeste bevilges og en Synagoge for Jøder, som sig der vil nedsætte.¹² Udstædelsen af dette privilegium skyldtes ingenlunde religiøse hensyn, men som sagt hensynet "til Rigernes Forsvar, Gavn og Beste." Den betragtning er med andre ord i praksis slået igennem, at kongens "fornemste regale" er retten til at demonstrere religiøs tolerance, når hensynet til rigets tarv gør det rimeligt.

Det er værd at mærke sig dette, så sandt som en moderne, af menneskerettighedstænkning påvirket tid vil være tilbøjelig til at se Fredericia-privilegierne som udslag af en moderne, human tænkning. Noget sådant savnes i begrundelsen for lovgivningen, hvorfor lovgivningsmagten i et forsvar for loven kan henvise til, at privilegiet om fri religionsøvelse ikke omfatter kongens egentlige undersætter, men kun tilflyttere, og derfor ikke anfægter Guds ære.

På den anden side skal det dog heller ikke overses, at den konsekvente kollektiv-tænkning, som ligger bag enevældens snævre sammenvævning af religion og politik, er under begyndende opløsning: individualiseringen af det religiøse liv tog fart ned igennem 1700-tallet og en slags indvarsling af pietismen fandt jo sted i 1685 med udgivelsen af Speners *Pia Desideria*, dvs. 20 år efter udstædelsen af den Kongelov, som dannede det forfatningsmæssige grundlag for enevælden til 1849 og det ide-mæssige grundlag for den *unge* enevælde.

Noter

1. *Lex Regia*. Det er Den souveraine Konge=Lov, sat og given af den Højbaarne Fyrste og Herre Herr Friederich den Tredie etc., og af Hans Maj. Underskreven d. 14. Novemb. 1665. Udgivet på befaling af Kong Friederich IV Kbh. 1709, §1.
2. Joh. Wandal, *Den Stormægt. og Høyb. Arffve-Konnings og Monarchs Her Christian den Femtes kongelige Salvnings . . . sandfærdige Beskriffvelse . . .* Kbh. 1671 Upagineret.
3. *Lex Regia* §§ XVI og XVII.
4. Senest J.L. Balling, "Den danske Eusebius", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1980, 142 ff.
5. Se hertil i Th. Lyby Christensen, "Hans Wandals Remonstration", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1980, 115 ff., hvor Wandals tekst er udgivet.
6. Jacob Hinric Schou, *Chronologisk Register over . . . Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, Bd. I, Kbh. 1795, 197.
7. Se hertil Jørgen Stenbæk, "Den danske kirkeordinans af 1537/39 – Teologi og funktion", i Carl-Gustav André, udg., *Reformationen i Norden*, Lund 1973, 130-155.
8. D. Gottlieb Mohnike, *Die Krönung König Christians III von Dänemark und seiner Gemahlin Dorothea durch D. Johannes Bugenhagen*, Stralsund 1832, 51 ff.
9. V.A. Secher, *Corpus Consitutionum Danicæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, IV, Kbh. 1897, 257 ff.
10. Sammesteds, 448 ff.
11. Stig Iuul, *Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. april 1683*, Kbh. 1949, 68.
12. Jacob Hinric Schou, op.cit., 203.

Summary – This article's interpretation of the relationship between religion and politics in the self-knowledge of the early Danish hereditary absolute monarchy is based upon two types of texts, namely the Law texts on the one hand and on the other hand texts from ceremonies concerning the monarch's own person, primarily the coronation ceremony. One detects a slight tension between the legislative and the ecclesiastical under-

Jørgen Stenbæk

standing of the absolute monarchy, but characteristic for both types of texts is that they specifically bound the king to Lutheran Christianity as defined by the Augsburg Confession. The king had no authority over the Lutheran Creed, but it was his duty to ensure that his subjects remained true to this Creed.

Jørgen Stenbæk

Lektor

Institut for Kristendomskundskab

Aarhus Universitet